

Görsel Belleğimiz: Kadın Eserleri Kütüphanesi Görsel Koleksiyonu

Our Visual Memory: Women's Library Visual Collection

Dr. Füsün Ertuğ

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Kurucu Üyesi

"(...) görünmezlik kadın tarihi yazımında önemli bir konudur ve "kadınların görünmezliği problemi kaynaklarla ilişkilidir". Vakfın Görsel Koleksiyonu bu görünmezlik üzerindeki perdeleri, araştırmacılara görsel kaynaklar sunarak ve bu görseller üzerinde var olan damgaları, farklı dillerdeki yazıları, ithafları da kataloglayarak erişime açmak suretiyle görünür, bilinir kılmaya çalışır."

Özet

Görsel Belleğimiz: Kadın Eserleri Kütüphanesi Görsel Koleksiyonu

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, kadın odaklı bir özel kütüphane ve arşiv oluşturma hedefiyle 35 yıl önce kuruldu ve yıllar içinde 16 farklı koleksiyonda malzeme derlendi. Bu koleksiyonlardan biri olan Görsel Koleksiyon dia, siyah-beyaz, renkli fotoğraf baskıları, kartpostallar ve dijitalle doğan görsellerden oluşur. Afiş, Özel Arşivler, Süreli Yayınlar, Kadın Sanatçılar koleksiyonları çok sayıda görseli içerse de farklı koleksiyonlarda derlenen fotoğrafları bağlamlarından kopararak değerlendirmek yerine, her bir koleksiyonun bütünlüğünü bozmamaya özen gösterildi. Bu koleksiyonun en önemli özelliklerinden biri Türkiye kadın hareketinin de belleği olmasıdır. Seçki feminist bir bakışla, sosyal yaşamda kadınların görünürlüğünü ortaya koyacak, eserlerine ve mücadelelerine dikkat çe-

kecek bir arşiv oluşturmayı hedefleyerek derlenmiş ve katalog bu anlayışla yapılmıştır. Osmanlı döneminin entelektüel, feminist kadınlarından, 1980'ler kadın hareketi ve günümüzdeki kadın direnişlerine, eylemlere, örgütlenmelere dair çok sayıda fotoğrafı kapsar.

Görsel Koleksiyon'un önemli bir bölümünün kataloğu yapıldı, tarama işlemi tamamlandı ve 8.000 görsel sanal ortamda erişime açıldı (www.kadineserleri.org). Görsel malzeme üzerinde çalışmalar ilerledikçe çevrimiçi paylaşılmaktadır. Görsel koleksiyonumuzun kadın hareketi, kadın çalışmaları, feminist, akademik yayınlar dışında çok daha geniş bir kesimin ilgisini çekmesi, sanatçılar, gazeteciler, belgeselciler, yerel belediyeler ve sosyal medya çevrelerinden talepler alması bize şevk vermektedir.

Anahtar kelimeler: Görsel Koleksiyon, Feminist Arşivcilik, Kadın Hareketi, Kadın Fotoğrafçılar, Kız Okulları, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Türkiye.

Abstract

Our Visual Memory: Women's Library Visual Collection

The Women's Library and Information Center Foundation was established 35 years ago with the aim of creating a women-centered library and archive. Over the years, materials have been collected under 16 different collections. One of these, the Visual Collection, consists of slides, black-and-white and color photograph prints, postcards, and born-digital images. While the Posters, Private Archives, Periodicals, and Women Artists collections also contain numerous visual materials, instead of evaluating the photographs compiled in different collections by detaching them from their contexts, care has been taken to preserve the integrity of each collection.

One of the most significant aspects of this collection is its function as a repository of the collective memory of the women's movement in Turkey. The selection has been compiled from a feminist perspective, aiming to construct an archive that highlights women's visibility in social life, foregrounds their works, and underscores their struggles. The cataloging process has been carried out in alignment with this approach. The collection encompasses a broad range of photographs, spanning from intellectual and feminist women of the Ottoman era to the women's movement of the 1980s and contemporary women's resistance, protests, and organizational activities.

A significant section of the Visual Collection has been cataloged, the digitization process has been completed, and 8,000 visual material have been made accessible online (www.kadineserleri.org). As the work on the visual materials progresses, they will be shared online. The widespread interest in the Visual Collection beyond the fields of the women's movement, women's studies, and feminist academic publications—particularly from artists, journalists, documentary filmmakers, local municipalities, and social media communities—encourages our work.

Keywords: Visual Collection, Feminist Archiving, Women's Movement, Women Photographers, Girls' Schools, Women's Library and Information Center Foundation, Türkiye.

Görsel Koleksiyonun Kapsamı

Fotoğraflar, bir sanat ürünü olarak da değerlendirilebilir, ancak arşivcilik açısından değeri, belirli anları, mekânları içeren, insanların anılarını yansıtan, tanıklık eden belgeler olmalarıdır. Yaşamın belirli dönüm noktalarında kendimize, gelecek kuşaklara bir anı, iz

bırakmak isteriz. Doğum, eğitim, mezuniyet, nişan, düğün, seyahat gibi özel anların, yerlerin, kişilerin anıları birikir albümlerde, koleksiyonlarda. Bunları çekmecelerden, kutulardan, sahaflardan, müzayedelerden ya da kişilerden derleyip kurumsal bir koleksiyonun parçası yaptığımızda ise sanatsal, kişisel ve maddi değerinin ötesine geçer. Kurumsal ya da bireysel koleksiyonlar erişime açıldığında araştırmacılar için çok değerli bir kaynak oluşturur. Toplumsal tarihin az bilinen ya da doğrulanamayan çelişkili yanlarına, olaylarına ışık tutar, bir yap-bozun özgün parçaları olabilir.

Kadınlar için fotoğrafın farklı bir yeri vardır. 19 ve 20. yüzyıllarda, kameraların önüne geçen kadınlar yalnızca gençliklerini, güzelliklerini, giysilerini ve ailelerini sergilemekle kalmaz, aynı zamanda toplum içinde, kamusal alanda var olduklarını da gösterirdi. Cumhuriyetin erken dönemlerine ait görsellerde, kent sokaklarında, meydanlarda kol kola yürüyen, gülen genç kadınların fotoğrafları eğitim, çalışma, yalnız sokağa çıkma, seyahat etme gibi hakları elde etmiş orta sınıf kadınlarının özgürlük adımlarını da temsil eder.

Fotoğrafçılık tarihinde kadınlar tümüyle görmezden gelinmiş olsa da, kameranın ardına geçen kadınların erken dönemlerde de var olduğu, kaynakları adeta kazı yaparak bulan ve ilişkilendiren araştırmacılar sayesinde açığa çıkmaktadır. 1890'larda Taksim'de kendi adına Atelier Elsa fotoğraf stüdyosunu kuran Elisa Pante Zonaro'nun varlığını yakın tarihte yapılmış araştırmalar ve 2024'te İstanbul'da adına açılan bir sergiyle öğreniyoruz.¹ Elimizdeki sınırlı kaynaklardan Osmanlı gazetele-
rindeki yazılar ve ilanlar, 1847'de bir öncü olarak Madam Astras'ın eşiyle Pera'da bir fotoğraf stüdyosu açtığını ve Müslüman kadınların evlerine giderek fotoğraflarını çektiğini; 1860'larda Anna Guichard'ın da eşiyle bir stüdyo kurduğunu göstermektedir. Bu kaynaklar, giderek seyyar ya da amatör Müslüman fotoğrafçı kadınların varlığına dair ipuçları sunmaktadır.²

1. Alev Berberoğlu, "Elisa Zonaro Aile Arşivi Rehberliğinde Osmanlı'dan Günümüze Fotoğrafın Seyyar Doğası," *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, yay haz. Aşlı Davaz, Birsen Talay Keşoğlu, Seval Ünlü ve Tuba Demirci (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Beykoz Üniversitesi, 2022), 671-697. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arsivciligun_bugunu_ve_yarini.pdf; Alev Berberoğlu, "Osmanlı İstanbul'unda Bir Kadın Fotoğrafçı: Elisa Zonaro ve Stüdyosu Atelier Elsa," *Elisa Zonaro'nun İstanbulu / Elisa Zonaro's Istanbul (Sergi Kataloğu)* içinde, haz. Cesare Mario Trevigne, Ömer Faruk Şerifoğlu, Alev Berberoğlu (İstanbul: Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, 2024), 44-67. https://www.zeytinburnukultursanat.com/media/brochures/Elisa_Zonaro_sergi_kitabi_dusuk.pdf
2. Alev Berberoğlu, "Osmanlı İstanbul'unda Bir Kadın Fotoğrafçı: Elisa Zonaro ve Stüdyosu Atelier Elsa," ; Alev Berberoğlu, "Unwritten Histories of Photography: Elisa Zonaro, an Italian Photographer in Ottoman Istanbul," (Yayımlanmamış doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2023).

Toplumun bir yarısının diğer yarısıyla ilgili imajları, kavramları ve kodları üretmesinin sakıncalarını, bugün birçok alanda eşitsizlik olarak deneyimliyoruz. Ancak, gerek erkekler tarafından kadınlara dair çekilen görseller, gerekse kadınlar tarafından çekilen ve üretilen görseller, arşivlerde sosyal yaşamın belgeleri olarak değer taşırlar. Kadınlar yazılı kaynaklardan çok, kuşaktan kuşağa aktarılan sözel ve görsel malzemeler bırakmıştır. Bu malzemeler ancak bir arşivde değerlendirildiğinde toplumsal tarih yap-bozuna katkıda bulunur ve kadın tarihinin yazılmasına olanak sağlar. Aksi takdirde, aile tarihine ait belgeler olmaktan öteye geçemez. Fotoğraflar, bir anlamda kadınlara ait mektuplardan ve güncellerden daha şanslıdır, zira çoğunlukla “mahrem” sayılmaz ve kuşaklar boyu saklanabilir.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, kadın odaklı bir özel kütüphane ve arşiv oluşturma hedefiyle 35 yıl önce kuruldu ve yıllar içinde 16 farklı koleksiyonda malzeme derlendi. Bu koleksiyonlardan biri olan Görsel Koleksiyon dia, siyah-beyaz, renkli fotoğraf baskıları, negatifler, kartpostal ve dijital doğan görsellerden oluşur.³ Afiş, Özel Arşivler, Süreli Yayınlar, Kadın Sanatçılar, Kadın Örgütleri gibi koleksiyonlar çok sayıda görsel içerirse de bu koleksiyonlarda derlenen fotoğrafları bağlamlarından kopararak değerlendirmek yerine, bütünlüğünü bozmamaya özen gösterildi.

Görsel Koleksiyon, Osmanlı'dan günümüze bu topraklarda yaşamış kadınlara odaklanır. Kadınların stüdyoda, evde, bahçede, okulda, yalnız ya da aileleri, arkadaşları, sevdikleriyle çekti oldukleri, başkalarıyla paylaştıkları, anılma isteklerini ilettikleri foto-mektupları içerir. Fotoğraf arkalarına yazılmış ithaflar çoğunlukla yer, tarih, imza gibi değerli verileri de kapsar, dönemin hitap dilini, ilişki biçimini gösterir. Osmanlı dönemine ait fotoğraf arkalarında çok dilli ve çok kültürlü bir geçmişin de izini süreriz. Yıllar içinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, eski yazıdan yeni yazıya, çok dilli ithaflardan tek dile geçişin izini sürmemize de olanak verir. Görsellerin çoğunluğu İstanbul'da çekilmiş olsa da farklı dönemlerden, kentlerden, bağlamlardan gelen kadınlar bu arşivde buluşur ve araştırmacılar için olağanüstü bir kaynak yaratır. Farklı koleksiyonlardaki yazılı belgelerle bu koleksiyondaki görsellerin birbiriyle örtüşmesi sosyal yaşam konusunda yeni bilgilere ulaşmamızı sağlar.

Bu koleksiyonun en önemli özelliklerinden biri Türkiye kadın hareketinin de belleği olmasıdır. Seçki feminist bir bakışla, sosyal yaşamda kadınların görünürlüğünü ortaya koyacak, eserlerine ve mücadelelerine dikkat

çekecek bir arşiv oluşturmayı hedefleyerek derlendi ve katalog bu anlayışla yapıldı. Osmanlı döneminin entelektüel, feminist kadınlarından, 1980'ler kadın hareketi ve günümüzdeki kadın direnişlerine, eylemlere, örgütlenmelere dair çok sayıda fotoğrafı kapsar. Kadınların en önemli taleplerinden biri olan eğitime ilişkin, Cumhuriyet öncesinden günümüze uzanan önemli bir görsel malzemeyi içerir. Bu yazıda, eğitim, ithaflar ve kadın hareketine ilişkin görseller ayrı alt başlıklarda ele alındı ve bazı örneklerle desteklendi.

Görsel Koleksiyon'un önemli bir bölümünün kataloglama ve tarama işlemi tamamlandı ve 8 bin kadar görsel sanal ortamda erişime açıldı (www.kadineserleri.org). Çalışmalar ilerledikçe yeni görseller paylaşılmaya devam edecektir. Çalışılan konulardan birini de Albümler oluşturur. Koleksiyonda yer alan üç kurumsal albümün yanı sıra, kadınlar tarafından oluşturulan ve 1920-1950'lere, yani erken Cumhuriyet dönemine ait altı “Aile Albümü” bize farklı aile hikâyeleri aktarır. Bu albümler, ayrı ayrı ele alındığında ya da belirli bir dönem çerçevesinde değerlendirildiğinde yeni okumalar, yorumlar ve ilişkilendirmeler yapmaya imkân tanır.

2000'lerin başından itibaren yaygınlaşan dijital fotoğraf, çok sayıda görselin üretilmesini de beraberinde getirmiş, ancak arşivleme ve koruma, muhafaza etme konusunda yeni gereksinimlere yol açmıştır. Kadın hareketi aktivistleri ve foto muhabirleri tarafından üretilen dijital görsel belgelerin arşive kazandırılması için çalışmalar yürütülmektedir. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı web sitesinde erişime açılan görseller bireysel kullanım ve araştırma kapsamında ücretsiz olarak kullanılabilir. Görsel koleksiyon, kişisel bağışlarla, müzayedelerden ve sahaflardan alımlarla oluşturulmuştur; belge bağışına ve gönüllü katkılara açıktır.

Görsel Koleksiyonun İlk Adımlarından Bugüne

1990'lara doğru ilk olarak *Somut*'un kadın sayfasıyla başlayan, *Feminist*, *Kaktüs* gibi⁴ feminist kadın dergileri yayımlanırken fark edilen önemli bir eksik, kadın hareketinin bir arşivinin olmayıştıydı. 1980'ler kadın hareketinin kurumsallaşması sürecinde bu farkındalık bizim için itici bir güç oldu. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı sadece özel konulu bir kütüphane kurmayı değil, kadın odaklı bir görsel-ışitsel arşiv oluşturmanın ilk adımlarını da bu bilinçle attı. Kuru-

3. Bu konuda daha önce yayımlanmış bir makalemiz, görsel örnekler açısından zengindir: Füsün Ertuğ ve Gizem Yıldız, “Kadın Tarihine Görsel Bir Bakış,” *Toplumsal Tarih*, sy. 315 (2020); 58-64.

4. *Feminist*, *Kaktüs*, *Pazartesi* dergilerinin PDF'lerine ulaşmak için bkz. <https://www.pazartesidergisi.com/>; *Somut*'ta 4. sayfa yazılarıyla ilgili en kapsamlı kaynak için bkz. Stella Ovadia ve Evin Doğu, haz., *Yazko Somut 4. Sayfa: İlk Feminist Yazılar* (Ankara: Kadın Kültür İletişim Vakfı, 2013).

luşunun ilk yılında beş kadın fotoğrafçıdan oluşan bir jüriyle Türkiye'de kadınlara yönelik ilk "Kadın Gözüyle Kadın Fotoğraf Yarışması"nı açtı. 1991'de ise kazananların eserlerinden seçilen bir sergi ve ödül töreni yapıldı. Türkiye'nin farklı illerinden 66 kadının 210 fotoğrafla katıldığı yarışma, kadın fotoğrafçıların kurulmak istenen ilişkinin de ilk adımlarıydı.⁵ 1992'de Kadın Fotoğrafçılar Ajandası yayımlandı.⁶ Daha sonra Ani Çelik Arevyan, Laleper Aytek, Tülin Dizdaroğlu, Betsy Fowler gibi kadın fotoğrafçıların sergileri açıldı ve onların birer eserleri de Sanat Eserleri Koleksiyonu'na alındı. Kadın fotoğrafçıların ilgili sergi broşürleri ve haberler de kadın sanatçılara ait koleksiyon dosyalarına eklendi. Koleksiyonda, kadın fotoğrafçıların eserlerinin oranı ve niteliği, bu alanda çalışan dernekler ve oluşumlarla⁷ temas kurularak artırılmaya çalışılıyor.

Osmanlı tarih araştırmacısı Serpil Çakır'ın da işaret ettiği gibi,⁸ görünmezlik kadın tarihi yazımında önemli bir konudur ve "kadınların görünmezliği problemi kaynaklarla ilişkilidir". Vakfın Görsel Koleksiyonu bu görünmezlik üzerindeki perdeleri, araştırmacılara görsel kaynaklar sunarak ve bu görseller üzerinde var olan damgaları, farklı dillerdeki yazıları, ithafları da kataloglayarak erişime açmak suretiyle görünür, bilinir kılmaya çalışır.

Görsel Koleksiyon'da kadın görselleri ağırlıklı olmakla birlikte, grup ve aile fotoğraflarında erkekler bulunduğu gibi, tek ya da grup halinde erkek fotoğrafları da arşiv kapsamındadır. Görsellerin, yaklaşık yüzde onunda erkekler de yer alır. Genel olarak arşivlerde kadınların oranının ne denli sınırlı olduğu düşünülürse bu koleksiyondaki oranın, anlamlı bir toplumsal cinsiyet seçimine işaret ettiği göze çarpar. Vakfın feminist arşivcilik pratikleri her koleksiyonda olduğu gibi görsellerin seçiminde ve derlenmesinde de uygulanmış, ancak her kesimden kadının temsili hedefine henüz ulaşılammıştır.

Vakfımızın kuruluşunun 10. yılını duyurduğu afiş, yine Görsel Koleksiyon'dan seçilmiş bir dizi kadın fotoğrafından oluşur. Görsel Koleksiyon, kütüphanede açılan sergiler ve düzenlenen çeşitli etkinliklerde çekilmiş fotoğrafların yanı sıra, satın alma ve bağış yoluyla derlenen görsellerle zenginleşmekte ve 10 bini aşkın gör-

seli içermektedir. Kadın yazarlarla ilgili oluşturulmuş çok sayıda görsel içeren dosyaların ve dijitale doğan belgelerin kataloglanması da sürmektedir. Arşivcilerin yanı sıra, katalogların taranması, kontrolü, demirbaş numaralarının yazımı ve dijitalleştirme gibi süreçlerde sağlanan gönüllü destekler çalışmalara önemli katkılar sunmaktadır.⁹

Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinden Görsellere Bir Bakış

Bu koleksiyonda yer alan en eski tarihli fotoğraflar arasında Fatma Pirizade Tarhan'ın (1861 Edirne-1885 Beyrut) 1883-1884 yıllarına tarihlenebilecek Bombay'daki P. Vucino stüdyolarında çektiği kabin foto da bulunuyor. Çok genç yaşta Abdülhak Hamit Tarhan'la evlendirilen, 1883'te Bombay'a Konsolos olarak atanan eşiyle bir süre Hindistan'da yaşadıkdan sonra hastalanan ve ülkeye dönüşte Beyrut'ta yaşamını yitiren bu genç kadının az sayıdaki fotoğrafından biridir. Görüntüsü, kimliği bilinmese de Abdülhak Hamit'in onun ardından Beyrut'ta yazdığı uzun bir ağıt niteliğinde olan Makber şiiriyle tanınır.

Fatma Pirizade Tarhan, "Makber" şiirinin Fatma'sı, çok genç bir kadın olarak Bombay'da çektiği bir fotoğraf, 1883/1884, Foto_0295.

5. Füsun Ertuğ, "Bir Kuşak Sonra: 'Kadın Gözüyle Kadın Fotoğraf Yarışması' ve Fotoğrafi Çekilen Değil Fotoğraf Çeken Kadınlar," *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, yay haz. Aslı Davaz, Birsen Talay Keşoğlu vd. (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Beykoz Üniversitesi, 2022), 885-906, https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arsivciligin_bugunu_ve_yarini.pdf

6. <https://kadineserleri.org/ajandalar/>

7. 2022 yılında İstanbul'da kurulan Kadın Fotoğrafçılar Derneği ve İFSAK Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Grubu gibi.

8. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 5. bs. (İstanbul: Metis, 2016).

9. 2024 yılında Görsel Koleksiyon'a katkıda bulunan gönüllülerimiz Mehlika Mete, Berna Kuleli, Ayşegül Ardıç ve Anne-Flavie Germain'e teşekkür ederiz.

Arşivde, Osmanlı döneminde başlayıp erken Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini sürdüren en eski fotoğraf stüdyolarından İstanbul'da N. Politakidis A. Venetis, L'Aigle, F. Pantzopoulos et R. Caracachian, Phébus, Sébah and Joaillier, Th. Servanis, M. Oko, N. Andriomenos, Tchobanian Frères, Apollon, M. Kazbek, W. Sender, Ferit İbrahim; Drama'da Konstantinos Papaladas; İzmir'de S. Dragonetti; Bursa'da Hodja [Hoca] İbrahim; İzmit'te Makinistian; Kastamonu'da Şark; Hatay'da Séraydarian; Giresun'da Yeni Dünya gibi stüdyolara ait fotoğraflar yer almaktadır. Bu fotoğraflarda geçiş ve savaş dönemlerinde kadın ve erkeklerin duruşları ve giyim tarzları gözlemlenebilir. Ayrıca stüdyo fotoğrafçılığında kullanılan tekniklerin ve dekorların değişimi bakımından da incelenmeye değerdir.

Stüdyo fotoğrafçılığında kameranın arkasında gördüğümüz ilk Müslüman kadın olan Naciye Hanım (Suman, 1881-1973) tarafından çekilen ve "Türk Hanımlar Fotoğrafhanesi" damgasını taşıyan bir fotoğraf da koleksiyonda yer alır. Naciye Hanım'ın çektiği bu fotoğrafta Avrupalı giysili, biri daha genç iki kadın ile iki erkek çocuğu görüyoruz. Serbest bir okumayla bu aile resmindeki İstanbullu hanımın askerdeki oğluna, torunları ve geliniyle birlikte anı olarak gönderilmek üzere fotoğrafı çektiğini varsayabiliriz. Naciye Hanım, 1919'da eşi askere gidip ailesini geçindirmek zorunda kalınca Yıldız'daki evinin kapısına astığı tabelayla fotoğraf çekimine başlar ve 1919'dan 1930'lara dek çalışır. Müslüman kadınların peçelerini, saçlarını açarak fotoğraf çektiler bu stüdyo kısa sürede ünlenir ve Naciye Hanım stüdyoyu ve evini Yıldız'dan Beyazıt'a taşır. Onunla ilgili dönemin kadın gazetelerinden *Kadınlar Dünyası*'nda şöyle bir duyuru yer alır.¹⁰ "Naciye hanım namında bir hemşiremizin hanımlara mahsus bir fotoğrafhanesi işletmekte olduğunu haber aldık. Bu müteşebbis ve faal hemşiremizi takdir ve teşvik etmek borcumuzdur."

Kadınlar Dünyası'nın bu teşvikinin oldukça etkili olduğu, Naciye Hanım'ın bir ya da birkaç asistanla çalışarak işini büyüttüğü, ayrıca sarayda sultanlara fotoğrafçılık öğrettiği, asistanıyla ev toplantılarında da çekimler yaptığı bilinir. Naciye Hanım'ın haremde fotoğraf çekip çekmediği bilinmemekle beraber, gizliliği büyük bir özenle korunan Harem'de onlarca yıl önce bir başka kadının, Elisa Zonaro'nun çektiği harem kadınlarına ait bir görsel Zonaro aile arşivinde yer alır.¹¹ Ne yazık ki Naciye Hanım'ın arşivi kaybolmuştur ve az sayıda fotoğrafı günümüze ulaşmıştır.¹²

"Türk Hanımlar Fotoğrafhanesi, Naciye" damgalı bir aile fotoğrafı. Beyazıt'taki stüdyoda çekilmiş, 1920'ler, İstanbul, Foto_5782.

Buna karşılık 1935'te Beyoğlu'nda Foto Galatasaray'ı babasından devralan ve 1985'e dek 50 yıl, İstanbul'da her kesimden kadın ve LGBTİ+ bireylerin fotoğrafını çekip bunları arşivleyerek bize bir dönem arşivi bırakan Maryam Şahinyan'ın (1911-1996)¹³ objektifinden görece çok sayıda fotoğraf baskısı arşivimizde bulunur.

Görsel Koleksiyon'da Türk ve Müslüman kimlikleri dışında Ermeni, Yahudi, Kürt, Rum olduğu tanımlanabilen kadınlara, ailelere ait fotoğrafların da arşive katılmasına özen gösterilmektedir. Yolu bu coğrafyayla kesişen, burada çalışmış Avrupalı mürebbiyelere ya da ev içi hizmetlerde çalışan siyahi dadı, cariyeye, kapı kızı, besleme, evlatlık, kâhya, hizmetli gibi "öteki"lerin fotoğraflarına oldukça ender rastlanır. Öteki kız çocukları ve kadınların tarihi giderek daha çok sayıda tarihçi ve araştırmacı tarafından çalışılmakla birlikte, ev içi emeğe dair görsel

Hanım," *Sanat Olayı*, sy. 34 (Mart 1985): 78-79. Fotoğraf tarihçisi Gülderen Bölük'ün Naciye Hanım'la ilgili günümüze ulaşan çeşitli koleksiyonlardaki fotoğrafları da derlediği çalışması baskı aşamasındadır.

10. "Havadis-i Dünya - Naciye Hanım," *Kadınlar Dünyası*, sy. 192/2, (8 Kânun-ı Sani/ Ocak, 1921): 11.

11. Elisa Zonaro'nun *İstanbulu / Elisa Zonaro's Istanbul (Sergi Kataloğu)*, 216.

12. Seyit Ali Ak, "İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafçımız: Naciye

13. Bu 50 yıllık siyah beyaz ve cam negatiflerden oluşan çok değerli arşiv, Aras Yayınları kurucusu Yetvart Tomasyan sayesinde korunmuştur. Sanatçı Tayfun Serttaş'ın çabasıyla temizlenip düzenlenerek 2011 yılında SALT Araştırma'da kamuya açılmış ve aynı zamanda bir kitap çalışması olarak yayımlanmıştır. Tayfun Serttaş, *Foto Galatasaray, Studio Practice By Maryam Şahinyan* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.) 2018'de Pilevneli Galeri'de Tayfun Serttaş, *Flashback* adlı bir sergi gerçekleştirmiştir.

"Cihangir'de dadi ve kapıcının kızı ile beraber" notuyla, az sayıdaki "öteki" ve "dadi" temsillerinden biri. 1940'lar, İstanbul, Foto_5832.

malzeme oldukça sınırlıdır.¹⁴ Ev içinde sıradan günlük işleri yapan "ev kadınları"nın resimlerine de az rastlanır. Fabrikada ya da tarım işçisi olarak çalışan kadın görselleri arasında, İzmir'de bir incir-tütün tüccarının deposunda paketleme işinde çalışan Müslüman ve Hristiyan kadınların yüzyıl başına ait bir belgesi, kadın emeğine dair erken örneklerden biridir.

Erken Cumhuriyet'in Foto-Mektupları: İthafılar

Görsel Koleksiyon'un ilginç, dil ve hitap yönlerinden üzerinde çalışılması gereken belgeleri arasında fotoğraf baskılarının arkasına yazılan ithaflar vardır. Bunların çoğu, bir kadının anne- babasına, kardeşine ya da bir

Giresunlu genç kadınların ablalarına yollanmak üzere çektiikleri bir fotoğraf, Yeni Dünya Fotoğrafhanesi. 17 Nisan 1927, Giresun, Foto_5812.

arkadaşına hatıra olarak verilmek üzere kısa bir notu ve görseldeki kadının adını içerir. Görsel olarak hatırlanma isteği, unutulmamak o kadar önemlidir ki bazılarında isim, imza da yoktur. Tarihsel olarak bakıldığında 1920'lerden 1950'lere bu ithafların yaygın olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Örneğin 1927 tarihli bir görsel, el ele tutuşmuş iki genç kadın tarafından abla ve eniştelere ithaf edilmiştir: "Muhterem eniştem ve ablamıza, bir hatıra-i şebabet kabul olunursa ne saadet, Hasibe cariyeniz, 17 Nisan 1927". Fotoğrafın arka yüzünde Yeni Dünya Fotoğrafhanesi, Giresun damgası görülür. Oldukça kalıplaşmış, mani tarzında ithaflara da sıkça rastlanır: "Hayat bir gemi, yoktur yelkeni. Resmime baktıkça hatırla beni."

Olasılıkla 1950'lere tarihlenen elle renklendirilmiş, çiçeklerle süslenmiş bir kadın portresinde, "Sevgili ablacığım, sana ebedi hatıra (?) olarak veriyorum. Kardeşini görmek seni mesut eder. Gözlerinden öper Aybuş" ithafı

14. Ferhunde Özbay, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet- Leonore Davidoff* içinde, yay. haz. Ayşe Durakbaşı, 3. bs. (İstanbul: İletişim 2012, ilk baskı 2002); ve örneğin: İrfan Kokdaş ve Yahya Araz, "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33, sy. 1 (Temmuz 2018): 41-68. <https://doi.org/10.18513/egetid.443311>

Yüzyıl başında İzmir'de Schenker firmasına ait bir işletmenin avlusunda, incir ve tütün paketlemesi yapan kadınlar ve erkekler. 1900'ler, İzmir, Foto_5933.

yer alır. Fotoğrafçı damgasında Diyarbakır- Foto Şafak okunur. İthafklar bazen ön yüze yazılsa da arka yüzde daha uzun mektup ya da belge tarzı bilgilere rastlanır. 1925 tarihli bir Biçki Yurdu Şehadetname Hatırası, bu tarzda bir foto-mektup örneğidir. Bir grup diplomalı kadın öğrenciyi ve biri kadın, diğeri erkek olan iki öğretmeni göstermektedir. Arka yüzünde eski yazıyla diploma alan kadınlardan birinin çocuklarına hitaben mektubu yer alır: "Sevgili kıymetli çocuklarım. Sizin hasret ve iştihakınız ve sıhhat haberlerinizi alamadığım.... pek büyük yeislerden dilhun olarak ancak bir teselli olur ve ileride sizin de istikbalinize belki bir yardım olur ve size de sabavet halinizde çalışmaya bir heves uyandırır fikriyle bu sene gayretimle dikiş yurdunda diploma alarak umum hanımlar arkadaşlarımızla Mediha ve Medide hanımlarla aldığımız şu resmimi tarafınıza irsal ederim. Cümleminizin gözlerinden öperek hayır dualarınızı tezkar

eylerim evlatlarım. 5 Teşrinisani 340 (5 Kasım 1924). Not: Büyük validenizin ellerinden öperim. Halanızın gözlelerinden öperim. Validem (...) ve hemşirelerim ..... öperler. Bir ufak hediye göndermek istediysem de aceleye geldi başka vasıta ile inşallah gönderirim efendim".¹⁵

Mektupta çocuklarını aile büyüklerine bırakarak İstanbul'da çocuklarının geleceğini sağlamak üzere dikiş eğitimi alan bir kadının hasretini, çabasını okuyoruz. Balkan Savaşları sırasında mağdur duruma düşen kadınlara biçki dikiş öğretmek geçimlerini sağlama ve savaş yıllarında ordunun ihtiyacını karşılama gibi he-

15. Görsel Koleksiyon'daki bu ve benzeri el yazısı notları, ithafı okuyarak kataloglanmasına katkı sağlayan Anıl Göç'e teşekkür ederim.

"Aybuş" Hanım'ın ablasına ithafı, fotoğrafçı tarafından çiçeklerle süslenmiş ve renklendirilmiş portresi. 1950'ler, Foto Şafak, Diyarbakır, Foto_5643.

Türk Hanımları Biçki Yurdu kursunu 1925 döneminde bitirerek diploma alan 14 genç kadını iki öğretmeniyle görüyoruz. 25 Ekim 1925, İstanbul, Foto_5865.

deflerle Behire Hakkı tarafından 1913'te İstanbul'da kurulan Türk Kadınları Biçki Yurdu¹⁶ 1936 yılına dek tek kurs olarak hizmet verdi. Bugün aradan 100 yıl geçmesine karşın, benzeri Halk Eğitim kurslarına giden yüzlerce kadının da bu duyguları paylaşacağı açıktır.

Fotoğraf arkası ithaflar sanatçılara da ilham vermiştir. 2022'de *Kadın Arşivlerinden Yansıyanlar* sergisinde, ayrıca küratör ve fotoğraf koleksiyoneri Tuna Pektaş'ın 2024'te tasarladığı bir dizi baskı eserde, bu ithaf yazılılarından örnekler yer alır. Pektaş'ın baskısında kullandığı ilk iki görsel kadınlara, üçüncüsü ise bir erkeğe aittir. Onun kişisel koleksiyonundan bu ithafların sadece kadınlara özgü olmayıp özellikle askerler tarafından sıkça kullanılmış olduğunu öğreniyoruz.

Sanatçı Tuna Pektaş'ın 1930-1950 dönemi fotoğraf arkası ithaflarından esinlenerek tasarladığı bir baskı: "olduğu gibi, haliyle", 53x42 cm, 2023, İstanbul.

16. Mine Demir, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Faaliyet Gösteren İlk Dikiş Kursu: Türk Kadınları Biçki Yurdu," *Biçki Dikiş* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Libra Kitap, 2018), 57-124. *Tarih* dergisinde 2015'te yayımlanan aynı görselin başka bir baskısındaki notta: "25 Teşrinievvel 340 tarihinde şahadetname ahz eden Beşiktaş Dikiş Yurdu mezuneleri" yazıyor. Vakfın Görsel Koleksiyonundaki fotoğrafla aynı tarihe ve aynı grup mezunlara ait olan bu görsel, kursun Beşiktaş'ta yapıldığı bilgisini sağlıyor: <https://tarhdergi.com/osmanli-hanimlari-turk-kadinklari/>

Kadınların Eğitimine İlişkin Görseller

19. yüzyıl ortalarından itibaren eğitim, giderek aile bağları dışında da kadınların hayatta kalma becerilerinin kaynağı olmaya başladı. Faroqhi, 1800'lerin ortalarından itibaren Osmanlı elitinin kızlarını okutmak istemelerinin arkasında, onların beslenme ve hijyen alanlarında

bilgili olmalarını sağlama ve daha sağlıklı bir Müslüman nüfusu ancak eğitilmiş annelerin yetiştireceği inancının etkili olduğunu ileri sürer.¹⁷

Osmanlı kız çocuklarının ilk basamak okulları, mahallelerde açılan sıbyan mektepleri idi. İstanbul Sultanahmet'te Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi, kız çocuklarına sıbyan mektebinden daha ileri düzeyde eğitim veren ilk kız rüşdiyesi (orta okul) olarak ancak 1859 tarihinde kurulabildi.¹⁸ İlklerden biri de Tanzimat'tan hemen sonra kurulan Evkaf Mektepleri'dir. Savaşlar nedeniyle kısa süre eğitim verebilen mektebin, 1914'te 1. Dünya Savaşı yüzünden kapatıldığı bazı kaynaklarda¹⁹ belirtilse de başka kaynaklar, 1917'ye dek Sultanahmet'teki vakıf okullarının kızlar bölümünün sürdüğünü ve ilköğretim düzeyinde eğitim verdiğini belirtir.²⁰ Kaynaklarda, bu kısa süreli eğitim veren mektebin öğrenci ve öğretmenlerine ait bir görsele ulaşılammışsa da Görsel Koleksiyon'da Evkaf Mektebi'ne ait 1913-1914 eğitim yılında çekilmiş, birinde kız öğrencileri, diğerinde kadın öğretmenleri gösteren iki görsel bulunur. Bağışçının notu, Evkaf Mektebi hocaları olduğu bilinen 10 öğretmen arasında Müdire Nakiye (Elgün) Hanım'ın olduğunu belirtir.²¹

Tanzimat öncesinden başlayarak varlıklı kesimden Osmanlı kadınlarının evlerde özel eğitim aldıklarını, özellikle genç kızların yabancı dil öğrenen mürebbiyelerinin yanı sıra dini eğitim ve müzik konusunda özel öğretmenleri olduğunu biliyoruz. Olasılıkla 1920 öncesine tarihlenebileceğimiz bir görsel, bir evde masa başında oturmuş bir erkek ile kadını, biri erkek, diğeri 12-13 yaşlarında bir kız çocuğuna ders verirken gösteriyor. Erkeğin

Kısa süreli eğitim veren Evkaf Mektebi'nin 1913-1914 eğitim yılında, aralarında Müdire Nakiye (Elgün) Hanım'ın da bulunduğu kadın öğretmenleri gösteren nadir görsellerden biri. 1914, İstanbul, Foto_5935.

fes ve redingotlu resmi kıyafeti, bu kişinin aileden bir erkek olmaktan çok ders vermeye gelen bir öğretmen olduğunu düşündürüyor. Kadının elinde kitap tutması, burnun ucuna takılmış okuma gözlüğü, giyimi, saç biçimi gibi detaylar da onun mürebbiye olabileceği ihtimalini akla getiriyor.

Osmanlı'nın geç dönemlerinde kadınların eğitiminin makbul tutulmasına dair ipucu olarak stüdyolarda kitapla çektilen fotoğrafları düşünebiliriz. Koleksiyondaki 1914 tarihli bir fotoğrafta, stüdyoda yüksek arkalıklı bir iskemleye oturmuş, kucağında açık bir kitap tutan genç kadın fotoğrafının "Hemşirem .... Hanıma takdim olunur, A. Hakkı" olarak imzalandığını görüyoruz. Koleksiyonda okuma yazma kurslarından sıbyan mektepleri ne, orta mekteplerden kız liselerine kadar eğitime dair oldukça fazla sayıda fotoğraf bulunur. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde açılan halkevleri, meslek edinme kursları, biçki dikiş kursları, enstitüler gibi merkezler de kadın eğitiminin bir parçası olarak karşımıza çıkar.²²

Cumhuriyet öncesinden diplomalı kadın fotoğraflarından bazıları Osmanlı Ermeni tebaasının kadınlarını görüntüler. Üsküdarlı ünlü Gülbenkyan ailesine mensup genç bir kadının elinde kurdeleyle bağlı diploma benzeri bir belge tuttuğu fotoğraf, İstanbul'da Beyazıt'ta Cleanthe Meraklı Fotoğrafhanesi'nde çekilmiştir. Fotoğraf, "Sevgili kızkardeşime Matmazel Paylig Gül-

17. Sureiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire* (London: L.B. Tauris, 2023), 133-153.

18. Sevim Ceylan Dumanoğlu ve Memet Yetişgin, "Taşrada Darülmualimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi," *Turkish History Education Journal* 8, sy. 1 (Mayıs 2019): 174-198. <https://doi.org/10.17497/tuhed.493065>; Bu okul bir süre de Kız Rüşdiyesi olarak kullanılmıştır, bugün halen Sultanahmet'te kısmen Türk Edebiyatı Vakfı'nın kullandığı bir yapı olarak hizmet vermektedir.

19. Mehmet Ali Duran ve Miyase Koyuncu Kaya, "II. Meşrutiyet Döneminde Mesleki Okullara Örnek Evkaf Mektebi," *Millî Eğitim* 53, sy. 241 (2024): 165-182. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2775008>

20. Mustafa Özyürek, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Eğitimci: Nakiye Elgün," *Atatürk Dergisi* 3, sy. 2 (Aralık 2014): 29-46, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26219>. Müdire Nakiye Hanım (1882-1954), 1914-1917'de Evkaf Nazırlığı'nda çalışarak Sultanahmet'te kurulan Vakıf mekteplerinin düzenlenmesinde rol almış, daha sonra evlenerek Elgün soyadını almış, 1930'da İstanbul Belediye Meclisi'nin ilk kadın üyesi ve 1935'te V, VI ve VII. Dönemlerde Erzurum milletvekili seçilmiştir.

21. Bağışçımız Edibe Korman, kendisinin de öğrenci olarak aralarında olduğu fotoğrafı ve öğretmenlerinin fotoğrafını Kadın Eserleri Arşivine vererek çok az bilinen bir mektebe ilişkin önemli belgeler sağlamıştır. Bu görsellerden birinde (Foto_5935) ilköğretim çağında 189 kız öğrenci sayılmıştır. Bu fotoğraf olasılıkla okulun o yılki toplam öğrencileridir.

22. Gizem Dikmen Yıldız, "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Koleksiyonu ve Görsel Kaynaklar Üzerinden Kadınların Eğitim Hayatını Takip Etme," *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, 864-884. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arşivciliğin_bugünü_ve_yarını.pdf

Osmanlı'da evde eğitime dair, muhtemelen 1920 öncesine tarihlenen bir görselde, kız ve erkek çocukları kadın ve erkek hocalarıyla birlikte görüyoruz. Foto_5764.

benkyan" şeklinde imzalı ve Ağustos 1895 tarihini taşıyor.²³ Koleksiyonda, gayrimüslim cemaatlerin kız okullarında çekilmiş ve diploma taşıyan genç kızların gösteren başka görseller de bulunur.

Koleksiyondaki kurumsal albümlerden biri, özellikle erken Cumhuriyet'in eğitim tarihi açısından önemlidir. Konya Kız Muallim Mektebi'ne²⁴ ait bu albüm, okulun 1930 yılı kız öğrencilerini dersliklerde, spor yaparken ve törende gösteren 34 fotoğraf içerir. Konya Darülmualimat-ı İbtidaiyesi, 1915-1916 yılında ilk olarak Mevlana türbesi civarı Hacı Fasihzade Memduh'un evinde yatı ve gündüzlü olarak eğitim öğretime başlamış,²⁵ daha sonra 1917 tarihinde planı Mimar Muzaffer tarafından yapılan ve 1925'ten 1979'a dek öğretmen okulu olarak hizmet veren binaya taşınmıştır. Bu güzel yapının korunarak günümüzde Selçuk Üniversitesi'nin Rektörlüğü olarak kullanılmakta olması, eğitim tarihimiz için çok değerlidir.

Müzik eğitimine gelince; stüdyoda elinde keman tutan kız çocukları ya da evde genç kadınları piyano ya da keman çalarken gösteren görseller de koleksiyonda bulunur. İstanbul Muallim Mektebi müzik sınıfının 1925-

Stüdyoda, elinde kitapla çekirilen fotoğraflara bir örnek: Kucağında açık bir kitap tutan A. Hakkı'nın, ithafı ve 1914 tarihli görseli, Foto_5851.

1930 yıllarına tarihlenen bir fotoğrafında (Foto_5834) bir grup genç kıyı kemanları, müzik notaları ve kadın öğretmenleriyle birlikte görürüz. Sivas'tan birkaç görsel ise eğitim tarihimizin az bilinen yabancı müzik öğretmenlerine ışık tutmaktadır. Sivas Halk Eğitim Merkezi müzik kolu kız öğrencilerinin, üniformalı bir Alman müzik öğretmeniyle, ellerinde keman ve udlarıyla çekirdikleri birkaç hatıra fotoğrafı, olasılıkla 2. Dünya Savaşı sırasında ülkemize gelen Alman öğretmenlerden bazılarının büyük kentlerdeki üniversitelerde değil, Anadolu'da çeşitli eğitim kurumlarında eğitime katkıda bulduklarına işaret eder.

Kadınların, kız çocuklarının eğitimine ilişkin görseller özellikle 1930-1950'li erken dönemler için oldukça çok sayıda olmakla birlikte, 1960- 1970'lerden itibaren bu görsellerin sayısında belirgin bir düşüş gözlenir. Bunda, eğitimde kadın-erkek oranının görece eşitlenmesi ve okulların büyük oranda karma eğitime geçmesinin payı büyüktür.

23. Görsel Koleksiyon'daki kartpostal ve fotoğraf arkalarındaki Ermenice el yazılarını okuma konusunda gönüllü desteğini esirgemeyen Kayuş Çalıkman Gavrilof'a teşekkür ederim.

24. Osmanlı Dönemi'nde ilk ve orta öğretim kız okullarına öğretmen yetiştirilmesi için Dârü'l-Muallimât adıyla ilkin 1870'te İstanbul'da Sultanahmet semtinde eğitime başlayan kurum, 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1919 yılına dek yaygınlaştırılarak İstanbul dışında İzmir, Ankara, Konya, Adana, Edirne, Eskişehir, Beyrut, Halep ve Bursa'da da açılmış ve tümü 1924'te Kız Muallim Mektebi adını almıştır.

25. Sevim Ceylan Dumanoğlu ve Memet Yetişgin, "Taşrada Darülmualimatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi," *Turkish History Education Journal* 8, sy. 1 (Mayıs 2019): 181. <https://doi.org/10.17497/tuhed.493065>

Paylig Gülbenkian'ın, Ağustos 1895'te elinde diploma benzeri kurdeleli bir belgeyle Beyazıt'taki Cleanthe Meraklı Fotoğrafhanesi'nde çektiği fotoğraf, Foto_5795.

Halk Eğitim Merkezi müzik kolunda ders veren Alman müzik öğretmeni ile ud ve keman öğrencileri, 1930'lar, Sivas, Foto_5964.

Koleksiyondaki Kartpostallar

Kartpostallar sayıca az olmakla birlikte, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden -Mısır, Suriye, Filistin, Arnavutluk, Sırbistan ve Balkanlar'dan- yerel giysili kadınları konu alan oldukça eski ve değerli bir seçki sunar. Kürt, Yahudi, Çingene, Türk gibi etnik ayrımlı kartlar da koleksiyonda bulunur. 20. yüzyıl başlarında oryantalist bir anlayışla üretilen Doğu ve Yakındoğu kartpostallarında Harem kadınları, nargile içen, tef ve mandolin çalan ya da dans eden kadın figürleri yaygındı. Bu temalar, o dönemin İtalyan ressamlarının ve seyahatnamelerde rastlanan gravürlerin de ortak temalarıdır.²⁶ Çarşafli, peçeli, feraceli Müslüman kadınların yer aldığı fotoğraflar da çok sevilen kartpostal temalarındandı. Postalanmış olanlarda Fransızca kullanımı ve Avrupa adresleri sıkça görülür. Avrupa'da 1920-30'lu yıllarda üretilmiş, bir kadın ile erkeği romantik, kimi zaman erotik pozlarda gösteren kartpostallar da dönemin popüler temalarından biri olarak dikkat çeker.

Kadınlar, savaşlara doğrudan katılmasalar da milliyetçi, eril politik söylemlerde imge olarak kullanılırlar. Özellikle 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni modern kadın modelinin şekillenmesi hızlanmış, kadın imgelerinde bayrak gibi milliyetçi, "vatansever" imgeler artmıştır. 1915 tarihli Almanya'da basılmış bir kartpostalda gördüğümüz, İttifak Devletleri'nin bayraklarıyla çevrili kadın fotoğrafı (Krt_0062) ya da 1920 Sevr Anlaşması'na karşı elinde Osmanlı bayrağıyla 6 ciltlik Osmanlı Tarihi'ne dayanmış bedbaht bir kadın imgesinin yer aldığı propaganda kartpostalı (Krt_057) bunlardan birkaçıdır. Savaş ortamlarında, sadece kadın imgesinin değil, kadının cinsel obje olarak kullanımının bir örneğine Görsel Koleksiyon'da rastlıyoruz. Fransız bir asker olan Mar-

Konya Kız Muallim Mektebi'nin 1930 yılında basılmış kurumsal albümünden bir kare: Önünde kız öğrencilerle birlikte okul binası, 1930, Konya, Foto_0914.

26. Neşe Arda Onar, "İtalyan Oryantalist Resimlerde Doğulu Kadın İmgesi" (Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, 2021). <https://hdl.handle.net/11499/38806>.

cel'in Doğu Cephesi'nden Fransa'nın Clermont-Ferrand kentindeki arkadaşı Joseph'e yolladığı 14 Eylül 1917 tarihli kart bu kullanıma iyi bir örnektir. Bu kartpostal, İtilaf Devletleri'nden Fransa'nın, 1914-1917 yılları arasında Yunanistan'daki Doğu Kampanyası (Campagne D'Orient) sembolü olarak yarı çıplak bir "Yunanlı Genç Kız" imgesini kullandığını gösteriyor. Askerlerin, savaş ortamında bu genç kız imgesini sadece savaş propagandası olarak değil, cinsellik aracı olarak görmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

Fransa'nın, 1914-1917 döneminde Yunanistan'da Doğu Kampanyası (Campagne d'Orient), sembolü yarı çıplak bir "Yunanlı Genç Kız" kartpostalı, Krt_0041.

Halı, iplik, tütün, kuru incir- üzüm fabrikalarında Müslüman ve Hristiyan kadınların birlikte çalıştıkları kartpostallar yanı sıra yöresel kıyafetler giymiş köylü kadınları gösteren eski Osmanlı kartpostalları da arşivlerde yaygındır.

Sergi davetiyesi olarak basılmış kartpostallar ve kadın sanatçıların sanat eserlerinin kartları da koleksiyon kapsamında görülebilir. Fransa'dan Marguerite Durand ve İngiltere'den Kadın Kütüphanesi (The Women's Library) tarafından üretilen feminist-süfrajat kartpostal-

ları içeren çok güzel bir seçki de bu koleksiyonda yer alır. Kartpostal dermesini ve genel olarak onun da içinde olduğu Görsel Koleksiyon'u Kütüphane'nin bütün diğer koleksiyonlarından ayıran özellik de bu koleksiyonda yer alan kadınların çok geniş bir coğrafyadan farklı etnik, dini, sınıfsal, kültürel bağlamlardan olmalarıdır.

Görsellerle Kadın Hareketi

"Görsellerle Kadın Hareketi" başlığını burada dar anlamda; doğrudan kadın eylemlerine, protestolarına ilişkin görseller olarak kullanmakla birlikte, yazı kapsamındaki pek çok görselin aslında bu başlık altında değerlendirilmesi mümkündür. Koleksiyonun hedefi, kadınların toplumsal yaşamdaki görünürliğini sağlamak, onlara ilişkin görsel verileri toplamak ve değerlendirmek, son iki yüzyıldaki mücadelenin imgelerini bir yap-bozun parçaları gibi birleştirmeye çalışmak olduğuna göre bu bölüm sadece bazı örneklerle bir değinme olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı döneminin aydın kadınlarını yansıtan, erken Cumhuriyet döneminden önemli fotoğraflar da bu başlık altında sayılabilir. 1924'te Nezihe Muhiddin, Latife Bekir (Çeyrekbaşı) ve Sabiha Zekeriya (Sertel) öncülüğünde kurulan Türk Kadın Birliği, kadınların 1930 yılı belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını elde etmesi üzerine 11 Nisan 1930 tarihinde Sultanahmet'te bir miting ve yürüyüş gerçekleştirdi ve miting sonrasında çelenklerini Taksim Anıtı'na bıraktı. Yürüyüşten ve Taksim Anıtı çevresindeki törenden Foto W. Sender²⁷ damgalı altı adet orijinal fotoğraf ile Uluslararası Kadınlar Birliği'nin (International Alliance of Women) 1935'te İstanbul'da düzenlediği 12. Uluslararası Kadınlar Kongresi'nden nadir belgelerin yanı sıra Pera Palas'taki yemekte Selahattin Giz tarafından çekilen özgün bir fotoğraf da Görsel Koleksiyon bünyesinde yer alır. Bir sahaftan derlenen ve Türk Kadınlar Birliği'nin üye defterine ait olduğu düşünülen 70 kadar vesikalık fotoğraf da (Foto_5638-5567) kurum tarihi bakımından önemli bir kazanımdır. Koleksiyonun özgün görselleri arasında 1980'lerde başlayan ikinci dalga kadın hareketine ilişkin fotoğraflar da yer alır. 1980'de feminizmin ilk telaffuz edildiği Yazko Kadın Sorunları Paneli'nden başlayarak, ilk 8 Mart kutlamaları, Kadın Çevresi toplantıları, sokak eylemleri, siyasi eylemlerde kadınlar ve az sayıda kadın işçilere ilişkin görseli kapsar. 1987'de Türkiye ikinci dalga feminizminin ilk sokak eylemi Kadıköy'de "Kadınlar Dayağa Karşı Dayanışmaya Yürüyüşü"ne ait kayıtlar ve Kariye Şenliği gibi tarihi etkinlikler de görsel arşivde yer alır.

27. Orkun Dayıoğlu, "Kent Fotoğrafçılığında Bir Özne: Foto Sender," *Salt online*, 22 Aralık 2022, <https://saltonline.org/tr/2517/kent-fotografciliginda-bir-ozne-foto-sender>

Türk Kadın Birliği'nin, kadınların seçme ve seçilme hakkını elde ettiği 1930 yılı belediye seçimleri üzerine 11 Nisan 1930'da düzenlediği mitingin ardından Taksim Anıtı'na çelenk bırakması. Foto: W. Sender, Taksim, Foto_5516.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı tarafından Kütüphane mekânında ya da başka mekânlarda düzenlenmiş panel, konferans, söyleşi, konser, festival ve sergilerde çekilmiş çok sayıda görsel de bu kapsamda değerlendirilebilir. 2018 ve 2019'da İsveç Konsolosluğu'nun katkılarıyla Mimar Sinan Üniversitesi'yle ortak düzenlediğimiz Kadın Yazısı/ Feminaming Writing festivalinden fotoğraflar ve videolar da seçkide vardır.²⁸ 2024'te aramızdan ayrılan Türk edebiyatının en önemli kadın yazarlarından Fûruzan'ın (1932-2024) 2019 festivali kapanışında yaptığı söyleşi sonrası festival ekibiyle birlikte çektiği görsel bizim için ayrı bir önem taşır.

Görseller incelendiğinde, kadınlara dair çeşitli okumalar sunduğu görülür; zira fotoğraf, farklı katmanlardan oluşur. Bir fotoğraf, bir eylemi ya da direnişi sessizce belgeleyebilir; onun anlamı ve değeri bazen ancak arşiv çalışmasıyla ortaya çıkarılabilir. Ayrıca, açık erişimde

Kadın Yazısı/ Feminaming Writing Festivali ekibi, kapanış konuşmasını yapan Fûruzan'la bir arada, 24 Kasım 2019, Mimar Sinan Üniversitesi Oditoryumu, İstanbul, Foto_3076.

yer alan görseller için araştırmacıların ve izleyicilerin katkıları da önemli bir rol oynayabilir.

Görsel Koleksiyon'da bulunan bir görselde bir doktorun Prof. Mina Urgan'ın tansiyonunu ölçtüğü görülür. Hukuk danışmanımız KVKK kapsamında bu görselin açık erişime konulamayacağını söylediğinde, Urgan'ın kızı ve dostlarına danışıldı.²⁹ Bunun sonucunda fotoğrafın 16-17 Ağustos 1989 tarihlerinde, Urgan'ın ileri yaşta beş yazar dostuyla birlikte cezaevlerindeki açlık grevlerine destek amacıyla gerçekleştirdiği sembolik açlık grevi sırasında Pera Palas'ta çekilmiş olduğu tespit edildi. Aynı gün çekilmiş bir başka görselle birlikte, fotoğraf açık erişime açıldı. Fotoğrafta herhangi bir eylem görünür olmasa da arşiv bilgisiyle okunduğunda farklı bir katman açığa çıkıyor ve görseli, ileri yaşında siyasi görüşleri doğrultusunda eylemden kaçınmayan bir kadının portresi olarak görmeye başlıyoruz.

Son zamanlarda arşive eklenen ve kataloglama süreci henüz tamamlanmamış olan 1996-2023 dönemine ait profesyonel dijital görseller,³⁰ "8 Mart Gece Yürüyüşleri", "Cumartesi Anneleri", "Gezi eylemleri" gibi mitingler ve yürüyüşlerin yanı sıra, çevre ve hak mücadelelerindeki kadınları da belgeler. Bu görseller, kadınların eylem halindeki ya da sessiz ve barışçıl direniş içindeki varlıklarını kayıt altına alır.

Diğer Koleksiyonlardaki Görsel Malzemeler

Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde özel arşivleri bulunan 100'ü aşkın kadın arasında, arşivlerinde çok sayıda fotoğraf bulunan isimlere Süreyya Ağaoğlu, Kerime Nadir,

28. https://www.youtube.com/results?search_query=kadın+yazısı+festivali+Femi+Writing

29. Verdiği bilgi için gazeteci ve yazar Zeynep Oral'a teşekkür ederiz.

30. Cömert başışı için fotoğrafçı Kaan Sağanak'a teşekkür ederiz.

Mina Urgan, Pera Palas'ta açlık grevi sırasında. 16-17 Ağustos 1989, Pera Palas, İstanbul, Dia_0236.

Cahit Uçuk, Müfide İlhan, Şirin Tekeli ve Selhan Savcıl Endres örnek verilebilir. Bu görseller, Vakfı tanıtan sunumlarda, çeşitli sergilerde ve yayınlarda; örneğin, Vakfın İBB'yle ortak yayını olan *40 Kadın 40 Hayat*'ta, kadın biyografilerini tamamlayan ve onlara katkı sunan belgeler olarak da kullanıldı.³¹ Beni en çok etkileyen görseller arasında Kerime Nadir Özel Arşivi'nde yer alan 800'ü aşkın görsel bulunur ki, 1940'larda onun yazar bir kadın olarak imgesini nasıl oluşturduğuna tanıklık eder. Nadir'in 40 yılı aşan yazarlık yaşamının anılarını içeren otobiyografik kitabını³² bu görsellerle birleştirerek okuduğumuzda, onu "popüler aşk romanları yazarı" olarak görmezden gelen tavrın ne denli önyargılı olduğunu fark ederiz. 1938'den 1968'e kadar aktif olarak sürdürdüğü yazarlık mesleğiyle geçinen ve ailesini geçindiren Nadir, görsellerinde çağının oldukça ilerisinde bir portre çizer. 1960'larda toplumsal kabulün kadınlar için çizdiği görünmeyen giysi sınırları dışında kalan pantolonu giyen, planını kendi çizdiği bir yazlık yaptıran, kadın arkadaşlarıyla seyahate giden, arabasını kendi kullanan, kendine güvenli bir kadın imgesi yaratır, ancak bu güçlü imge kimilerine göre bir kadın için korkutucudur. Onu kolayca "Yeşilçam senaristi, aşk romanları yazarı" olarak yaftalamak yerine dönemine göre değerlendirmek, kadın ve evlilik konularını temel alan romanları kuşaklar boyu okunmuş, kitap, gazete okuyan kadın sayısını arttırmış bir yazar olarak düşünmek için görsellerde farklı bir okuma yapmak yeterli. Böyle bir arşivin daha pek çok okumaya elvereceği de açık.

Erken Cumhuriyet döneminin ilk kadın avukatlarından biri olarak 1925'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Süreyya Ağaoglu'na ve

ailesine ait kapsamlı özel arşiv de Türkiye'de meslek yaşamında kadınların yer almasına ilişkin çok değerli belgeler yanında Süreyya Hanım'ın yurt içi ve yurt dışı seyahatlerinde, katıldığı kongrelerde, dernek toplantılarında çekilmiş görselleri barındırması bakımından büyük önem taşır.

Görsel malzeme açısından değerlendirilebilecek bir diğer koleksiyon Afiş Koleksiyonu'dur. Sürdürülen çalışmalarla 1000'den fazla afiştten 200 kadarı web sitesinde açık erişime sunulmuştur. Bunlar arasında çok sayıda 8 Mart kampanya ve yürüyüş afişleri, kadın sanatçıların sergilerinin, kadın filmlerinin, siyasi partilerin ve seçim kampanyalarının, kadın hareketinin, kadın dernekleri ve vakıflarının, toplumsal cinsiyetle ilgili etkinliklerin, sendikaların, LGBTİ+ hareketi, kadın-politika konulu seminer ve konferansların, dayağa karşı kadın dayanışma kampanyalarının da afişleri yer alır. Yanı sıra Kadın Yazarlar, Kadın Sanatçılar, Süreli Yayınlar Koleksiyonları da görsel malzeme içerir.

Görsel Koleksiyonun Kullanıcıları

Görsel Koleksiyon, yurt içi ve yurt dışından birçok araştırmacı, yayıncı, sergi küratörü, sanatçı ve öğrenci tarafından kullanılıyor. Son yıllarda, koleksiyonda yer alan görsel malzemelerin sanatçılar tarafından yorumlanarak kullanıldığı en çarpıcı sergilerden biri, 2022 yılı Mart-Nisan aylarında Tütün Deposu'nda açılan *Kadın Arşivlerinden Yansıyanlar* oldu.³³ Bu sergi, üçü Türkiye'den, üçü İsveç'ten olmak üzere altı sanatçının arşivlerle etkileşime girerek ürettiği eserleri bir araya getirdi. Aynı yılın sonbaharında, İstanbul Kültür Sanat Vakfı'nın (İKSV) 17. İstanbul Bienali kapsamında, Merve Elveren ve Çağla Özbek küratörlüğünde gerçekleşen *Hem Zemin Hem Zaman*³⁴ sergileri, büyük ilgi gördü. İki sanatçının Vakfın arşivlerinde uzun süre çalışarak derlediği ve Ayşe Düzkan, Merve Kaptan, Zeynep Sayın, Dilek Winchester ve *Çatlak Zemin*'in de katkılarıyla gerçekleşen sergi, dört ayrı mekânda, beş modülde izlendi ve çok ses getirdi.

Cumhuriyet'in 100. yılı dolayısıyla 2023'te açılan sergilerin çoğunda yine Vakfın Görsel Koleksiyonu'ndan yararlanıldı: Küçükçekmece Belediyesi'yle ortak *İstanbul'un Kadın Yüzü* ve Muğla Belediyesi işbirliğinde *Cumhuriyet'e iz Bırakan Kadınlar Sergisi*; İstanbul, Ankara ve İzmir hava alanlarında TAV tarafından hazırlanan

31. Aşegül Sönmezay, ed., *Kadın Özel Arşivlerinde 40 Kadın 40 Hayat* (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İBB Kültür A.Ş., 2022), 1504.

32. Kerime Nadir, *Romancının Dünyası* (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1981).

33. Bu sergide Ays Alayat ve Şafak Şule Kemancı, Özge Açıkkol ve Elin Strand Ruin ile Larissa Araz ve Petra Bauer ortaklaşa eser ürettiler: <https://kadineserleri.org/kadin-arsivlerinden-yansiyanmar-sergisi-17-mart-30-nisan-2022/>

34. <https://bienal.iksv.org/tr/17b-sanatcilar/hem-zemin-hem-zaman-merve-elveren-ve-cagla-ozbek>

8 Mart Gece Yürüyüşü Afişi, 2020.

Cumhuriyet'in Kadınları: 1923-2023 Sergisi; Taksim-Metro İstasyonu'nda 212 Fotoğraf Günleri kapsamında *Bir-birimize Rastladık* sergisi ve Zorlu Center'da Vestel'in *Cumhuriyet Kadınlarına Kurumsal Teşekkür Sergisi SA-YE'NİZDE* sergilendi.

Bu çalışmaların artması, yaygınlaşması için araştırmacılarla, sanatçı ve küratörlerle iletişim halindeyiz. Görsel koleksiyonumuzun kadın hareketi, kadın çalışmaları, feminist, akademik yayınların ötesinde çok daha geniş bir kesimin ilgisini çekmesi; sanatçılar, gazeteciler, belgeselciler kadar yerel belediyeler ve sosyal medya çevrelerinden de talepler alması bizler için teşvik edicidir. Bu koleksiyonun, farklı okumalar, araştırmalar, yazılar, kitaplar, sergiler, atölyeler ve etkinliklere ilham vermesi ve aracılık etmesi ise en büyük dileğimizdir.

Kaynakça

- Ak, Seyit Ali. "İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafçımız: Naciye Hanım." *Sanat Olayı*, sy. 34 (Mart 1985): 78-79.
- Anonim, "Havadis-i Dünya - Naciye Hanım." *Kadınlar Dünyası*, sy. 192/2, (8 Kânun-i Sani/ Ocak, 1921): 11.
- Arda Onar, Neşe. "İtalyan Oryantalist Resimlerde Doğulu Kadın İmgesi." Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, 2021. <https://hdl.handle.net/11499/38806>.
- Berberoğlu, Alev. "Elisa Zonaro Aile Arşivi Rehberliğinde Osmanlı'dan Günümüze Fotoğrafın Seyyar Doğası." *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, yay haz. Aslı Davaz, Birsen

Talay Keşoğlu, Seval Ünlü ve Tuba Demirci, 671- 697. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Beykoz Üniversitesi, 2022. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arsivciligin_bugunu_ve_yarini.pdf;

Berberoğlu, Alev. "Osmanlı İstanbul'unda Bir Kadın Fotoğrafçı: Elisa Zonaro ve Stüdyosu 'Atelier Elsa' ." *Elisa Zonaro'nun İstanbulu / Elisa Zonaro's Istanbul (Sergi Kataloğu)* içinde, haz. Cesare Mario Trevigne, Ömer Faruk Şerifoğlu, Alev Berberoğlu, 44- 67. İstanbul: Zeytinburnu Kültür ve Sanat Merkezi Yayınları, 2024. https://www.zeytinburnukultursanat.com/media/brochures/Elisa_Zonaro_sergi_kitabi_dusuk.pdf

Berberoğlu, Alev. "Unwritten Histories of Photography: Elisa Zonaro, an Italian Photographer in Ottoman Istanbul." Yayımlanmamış doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2023.

Ceylan Dumanoğlu, S. ve Memet Yetişgin. "Taşrada Darülmülakatların Açılışı ve Tarihsel Gelişimi." *Turkish History Education Journal* 8, sy. 1 (Mayıs 2019): 181. <https://doi.org/10.17497/tuhed.493065>

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis, 2016.

Dayıoğlu, Orkun. "Kent Fotoğrafçılığında Bir Özne: Foto Sender." *Salt online*. 22 Aralık 2022. <https://saltonline.org/tr/2517/kent-fotografciliginda-bir-ozne-foto-sender>

Demir, Mine. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Faaliyet Gösteren İlk Dikiş Kursu: Türk Kadınları Biçki Yurdu." *Biçki Dikiş* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, 57-124. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Dikmen Yıldız, Gizem. "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Koleksiyonu ve Görsel Kaynaklar Üzerinden Kadınların Eğitim Hayatını Takip Etmek." *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, 864-884. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arsivciligin_bugunu_ve_yarini.pdf

Ertuğ, Füsün ve Gizem Yıldız. "Kadın Tarihine Görsel Bir Bakış." *Toplumsal Tarih*, sy. 315 (2020); 58-64.

Ertuğ, Füsün. "Bir Kuşak Sonra: 'Kadın Gözüyle Kadın Fotoğraf Yarışması' ve Fotoğrafi Çekilen Değil Fotoğraf Çeken Kadınlar." *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri (Sempozyum Bildiri Kitabı)* içinde, 885- 906. https://kadineserleri.org/wp-content/uploads/2023/03/12turkiyede_arsivciligin_bugunu_ve_yarini.pdf

Faroqhi, Suraiya. *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*. London: I.B. Tauris, 2023.

Kadın Kültür İletişim Vakfı, Ovadia, Stella ve Evin Doğu, haz. *Yazko Somut 4. Sayfa: İlk Feminist Yazılar*. Ankara: Kadın Kültür İletişim Vakfı, 2013.

Kokdaş, İrfan ve Yahya Araz. "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33, sy. 1 (Temmuz 2018): 41-68. <https://doi.org/10.18513/egetid.443311>.

Nadir, Kerime. *Romancının Dünyası*. İstanbul: İnkılap ve Aka, 1981.

Özbay, Ferhunde. "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler." *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet- Leonore Davidoff* içinde, yay, haz. Ayşe Durakbaşa, İstanbul: İletişim 2012 (üçüncü baskı), ilk baskı 2002.

Serttaş, Tayfun. *Foto Galatasaray, Studio Practice By Maryam Şahinyan*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.

Sönmezay, Ayşegül, ed. *Kadın Özel Arşivlerinde 40 Kadın 40 Hayat*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İBB Kültür A.Ş., 2022.